

tion of imperial officials in relation to publishing projects of Hrushevskiy, as well as the role of the censorship authorities in it.

Conclusion. The publishing activity of Hrushevskiy, famous Ukrainian scientist, in Dnepr Ukraine in the early twentieth century imperial officials fairly perceived as a threat to the unity of the Russian Empire, that aims at the separation of the Ukrainian people, and therefore requires constant governmental supervision and control. Officials used various methods of direct and hidden pressure - fines, confiscation and secret circulars and orders, the main goal of which was to prevent the release of periodical press or to reduce the impact of these publications on the Ukrainian population.

Key words: M. Hrushevskiy, imperial officials, scientist, writer, Literary and Scientific Journal, «The Village», «Sat».

Одержано редакцією 7.12.2016
Прийнято до публікації 23.12.2016

УДК 94(477) «19»: 262.1: 281.93

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
e-mail: fareniy_igor@mail.ru

СІЛЬСЬКІ ПАСТИРІ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРОБЛЕМ ПАСТВИ ДЛЯ СУЧАСНИХ УМОВ

На початку ХХ ст. у середовищі духовенства спостерігалось устремління до побудови соціального порядку, який би відповідав християнським нормам життя. Останнє зумовило участь священиків у розв'язанні суспільно-економічних проблем. Господарська діяльність сільського духовенства серед народу полягала в заходах з агрокультурного оновлення селянського господарювання та сприянні розвитку кооперації. У процесі богослужбової діяльності, навчальної роботи у церковнопарафіяльних школах та повсякденному спілкуванні священнослужителі знайомили селян з останніми досягненнями сільськогосподарської науки, поширювали відповідну літературу, допомагали в створенні та діяльності кооперативних товариств. Серед інтелігентських прошарків православне духовенство було одним із найактивніших організаторів і керівників кооперативного руху, мало в своїх лавах досвідчених, авторитетних і добре відомих кооператорів.

Досвід початку ХХ ст. вчить, що в сучасних умовах соціальний потенціал священиків має бути спрямований на нормалізацію економічного життя на селі.

Ключові слова: духовенство, православ'я, селянство, економіка, кооперація.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Духовенство та церковно-релігійні питання початку ХХ ст. не обділені увагою наукової літератури. Серед тем, які стали предметом досліджень – участь священнослужителів у вирішенні загальносуспільних проблем, у тому числі економічного характеру. До останньої тематики, що, на перший погляд, не може мати стосунку до церковно-релігійної сфери, пропонує звернутися й представлена стаття. Її актуальність криється не лише в суто пізнавальному аспекті теми, а й необхідності широкої участі сучасного духовенства, як складової культурної еліти, у загальногромадських справах.

Мета статті – розширити наукове уявлення про витоки і зміст діяльності сільського духовенства українських губерній Російської імперії у галузі господарської модернізації та показати реальний потенціал релігійної ідеології та пастирів у вирішенні ключових проблем соціально-економічного життя. Джерельною базою для підготовки статті послужили, головним чином, матеріали періодичної преси різного спрямування: церковно-релігійного, господарського та кооперативного – які відобразили духовні мотиви, зміст та масштаб роботи православних священиків у сфері економічного життя.

Виклад основного матеріалу. У цілому участь священиків у вирішенні господарських проблем своєї пастви зумовлювалась загальноєвропейськими тенденціями релігійного розвитку та його особливостями в Російській імперії. У ХІХ-му – на початку ХХ ст. у широких колах духовенства активно обговорювалися ідеї побудови такого соціального порядку, який би якнайкраще відповідав християнським нормам суспільних відносин. У

Західній Європі, зокрема в Англії, Німеччині та Австрії, ця тенденція спровокувала появу нової суспільно-політичної течії – так званого «християнського соціалізму» чи «соціального християнства» [Див.: 1, 2-16]. На території Російської імперії зазначений напрямок суспільно-релігійної думки не набув ознак завершеної ідеологічної доктрини, не вийшов за межі релігійної думки, однак набув помітного впливу на настрої духовенства та характер його громадської діяльності. Загалом серед православних священиків, за деякими оцінками, виокремлювалися три течії: реакційна, радикальна та соціалістична. Перші дві тісно пов'язували релігійне життя з державним і відзначалися терпимістю до існуючих політичних та соціально-економічних реалій. Реакціонери, за словами журналу «Сельський священник», виступали як «жертва тієї хвороби православної церкви, котра зробила її знаряддям світської влади». Радикали, закликаючи до певної дистанції між церквою та державою, намагалися «примирити церковність і державність на основах практичної взаємної користі». Соціалістична течія ж, як тоді вважалось, була «відображенням соціалістичної сутності християнства» і виступала за «відновлення таких форм суспільного устрою, за яких вчення Христа не приносило би в жертву ідеї державності» [2, 118-122].

Саме у взаємозв'язку з розвитком останньої течії у колах православного духовенства поширювалась ідея про необхідність «відокремлення місцевої самодіяльності від всякого ... церковного бюрократизму, зближення духовенства зі всіма інтелігентними і народними силами місцевого самоврядування, свободу церковно-практичної та народногосподарської діяльності ...» [3, 78-79]. Такий підхід позначився на усіх сферах церковно-релігійного життя: корпоративних настроях духовенства, тенденціях церковно-релігійної думки, характері роботи з паствою та системі підготовки кадрів священнослужителів. Про останнє свідчить вивчення студентами духовних семінарій, зокрема Катеринославської та Київської, ряду дисциплін, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, ветеринарною справою тощо – власне, семінаристів готували до виконання розгалуженого спектру завдань серед народних мас [4, 163, 165]. Викладання кооперативних дисциплін у духовних навчальних закладах Подільської губернії ініціював священник А.Марічев [5]. Церковні ієрархи намагалися налаштовувати на широку громадську працю у сфері економічного життя й інтелігенцію в цілому. Так, єпископ Чернігівський і Ніжинський Василій під час відвідання в червні – липні 1914 року богословських та сільськогосподарських курсів для педагогічних працівників шкіл Чернігівської єпархії зазначав, що народні вчителі повинні виховувати в учнів інтерес до сільського господарства, знайомити не лише школярів, а й їхніх батьків з новітніми методами господарювання, тощо [6, 128-129].

Як свідчать сучасні дослідження, сільське духовенство в практиці своєї діяльності приділяло предметну увагу питанням агрокультурного оновлення селянського господарювання. У процесі богослужбової діяльності, навчальної роботи у церковнопарафіяльних школах та повсякденному спілкуванні з паствою священники актуалізували питання сільськогосподарських знань та займалися їх поширенням, знайомило селян з літературою відповідного спрямування [7, 12].

В атмосфері посиленої уваги до соціально-економічного становища народу значне місце відводилося вирішенню проблеми діяльності селянської кооперації. На те були особливі причини. Кооперація була найдоступнішою формою втілення новацій в господарське життя селянства. Вирішуючи проблеми здешевлення торговельних і кредитних послуг, вона виступала й засобом просування новітніх досягнень сільгоспвиробництва. Адже нові знаряддя праці, техніка, посівний і племінний матеріал могли стати доступними землеробам тільки внаслідок кооперативної співпраці. Були й причини суто ідеологічного характеру. Частина православного духовенства якраз у кооперації бачила шлях реалізації принципу християнського братства, співпраці і взаємодопомоги. Так, один із пересічних пастирів тієї епохи – священник Федір Алферов – вважав, що «ідея кооперації породжена в християнстві – його думкою», і сміливо стверджував: «Я глибоко переконаний, що ... нашому пастирському середовищу доведеться ... поспішити на зустріч народним потребам зі своєю посильною допомогою і з Христовою закваскою, так необхідною для ... зростаючої ... народної кооперації» [8, 125, 127-128].

Інший представник духовної верстви – священник Болтинський – бачив у кооперації цілком органічну організаційно-духовну форму життєдіяльності віруючих людей. На сторінках журналу «Сплотчина» він писав: «За матеріальною допомогою, що отримує насе-

лення через кооператив, прийде й допомога моральна, прийде моральне єднання пастиря і пастви» [9]. Аналогічний підхід до проблем участі священників і віруючих у кооперації демонстрував авторитетний періодичний орган «Сельский священник». «Уже сам факт товариського об'єднання села на засадах самопомоги, – зазначав цей часопис на початку 1908 року, – говорить багато: тут – реальне здійснення релігійно-побутової єдності приходу ...». Тому «народногосподарський побут села ... – ось та сфера нових впливів нашого духовенства на народ ...», – підкреслював журнал [10, 14-15].

Власне, релігійні мотиви до кооперативної роботи були присутні не лише в самого духовенства. У їх лоні перебували й світські активісти кооперативної справи, які реалізували в останній свою християнську любов до ближніх. Так, мешканець слободи Печеніги Волчанського повіту Харківської губернії І.Конюков зазначав: «... усі кращі людські якості, любов до ближнього, братерство, відчуття взаємодопомоги та єднання, готовність до самопожертви – усі вони поступово виховуються кооперацією і в цьому відношенні її значення досить близько за сутністю до істинного вчення Христа ...» [11, 70-71]. Все-світньовідомий кооператор, званий «артільним батьком», Микола Левитський зазначав, що розвиток кооперації виступає «як підготовча школа для сприйняття ідей вищого порядку, серед яких християнська любов посідає перше місце ...» [12, 21]. «Кооперація повинна відіграти величезну роль не тільки в економічному житті народів, – вказував Левитський, – але й у справі морального перевиховання його в напрямку розвитку в ньому ... істинної християнської любові ...» Голова правління Нефорощанського кредитного кооперативу Віктор Девекі вчив селян, що засади кооперативного життя визначаються ні чим іншим, як заповідями божими. Виступаючи на загальних зборах кооперативного товариства він зазначав: «Найголовніша життєва основа всякого товариства ... є та проста, вічна і свята істина, що ясно і твердо виражена в 10-ти заповідях Божих ...» [13, 98]. Зрештою, подільський часопис «Кооперативный листок» стверджував, що «духовенство є природнім керівником своїх прихожан у справі влаштування кооперативів» [14, 7], бо «люди в кооперативах здійснюють ідеали християнської взаємодопомоги» [15, 40].

Близькість настроїв громадськості і духовенства щодо кооперації, використання ними християнських постулатів як мотивів до кооперативної роботи, зумовлювали авторитет, дієвість та успішність роботи священників у сфері господарського життя, їх консолідацію з іншими соціально-професійними групами інтелектуальної еліти та широкими верствами населення.

Щоправда, в силу ідеологічної неоднорідності духовенства в його лавах зустрічалися й відверті противники налагодження кооперативного життя або ж такі, хто намагався визначати ставлення до нього винятково з церковно-релігійних міркувань. У містечку Ковель на Волині зусиллями священника Іпатія Червинського була відмінно поставлена діяльність ощадно-позичкового товариства. У той же час інший представник духовенства протоієрей Мусієвич намагався дезорганізувати його роботу, зокрема закликав селян не брати участь у загальних зборах кооперативу, оскільки вони мали відбутися в забороненій церквою для проведення подібних заходів день [16, 12]. Страждало від релігійної ортодоксальності й Кочетківське кредитне товариство (очевидно на Харківщині). Група священників та вчитель церковно-приходської школи, висловлюючи свої симпатії до кооперації, водночас вимагали виключити із його складу всіх сектантів. «Бити сектантів не потрібно, – наче б то, мирнолюбно говорив один із «батьшок», – це навіть не добре, треба любити їх, але необхідно відсторонитися, ... виключити із товариства і не надавати їм підтримки». Під тиском авторитету святих отців кооператив був вимушений виконати такі вимоги [17]. Про подібний випадок в іншому кооперативі повідомляв у 1914 році журнал «Наша кооперація». До порядку денного загальних зборів кооперативного товариства було внесено питання про «неприйняття в число членів ... штундистів ... та всякого роду сектантів, як ображаючих православну християнську віру» [18, 14].

Траплялися й випадки, коли цілком добропорядні пастирі відмовлялися від кооперативної роботи. Про одного з таких журнал «Наше дело» писав: «Як священник – за відгукми прихожан – ідеальний. Акуратний у службі, вимогливий і принциповий, що стосується церкви і служби. Селяни його поважають, вважають нещастям, якщо батюшка сердиться». І водночас він «не взяв участь у справі» створення у селі кооперативу, бо «не було охоти гаяти час на громадське діло» [19, 8-9].

Однак, в цілому православне духовенство схвально ставилося до кооперації та до своєї безпосередньої участі в організації і керівництві кооперативними товариствами. Подільський «Кооперативний листок» у 1910 році з приводу заклику міністра фінансів до священників взяти на себе керівну роль у «насадженні» кредитних кооперативів писав, що «пропозиція зустрінута була духовенством з повним співчуттям» [14, 6]. У 1912 році журнал «Наше дело» констатував, що «... сільське духовенство, поряд з іншою місцевою інтелігенцією, надало не мало корисних послуг нашій селянській кооперації» [20, 9]. Добру узагальнюючу картину ставлення духовенства до кооперації передають події на з'їзді представників споживчих товариств Подільської губернії, який відбувся в Жмеринці в серпні 1909 року. У цьому кооперативному форумі взяли участь 170 осіб, з яких значна частина делегатів була представлена священниками – 42 особи [Підраховано за: 21, 1-10]. Згодом, у березні 1911 року, відбулася нарада кооперативного активу названої губернії, у роботі якої взяло участь 13 чи 14 кооператорів, серед них половина – 6 чи, за іншими даними, 7 представників духовного сану: один ксьондз, а решта – православні священники [Підраховано за: 22].

Активна участь священнослужителів у кооперативному русі в Україні мала принципове значення для його розгортання. Адже кооперація об'єктивно потребувала інтелектуальних сил, залучення до своїх організаційно-управлінських структур кадрів інтелігенції. А у «малоруських губерніях», як зазначав московський журнал «Союз потребителей» з посиланням на газету «Рада», «часто священник являється єдиною інтелігентною особою» [23].

Участь священнослужителів у кооперативній роботі викликала реакцію Святійшого Синоду, який намагався контролювати це питання. Так, у листопаді – березні 1884-1885 років Синод висловився категорично проти входження священнослужителів до складу керівних органів сільських кредитних кооперативних товариств [24, 423-425]. У березні 1907 року була прийнята ще одна подібна постанова. Але вже в січні 1909 року Святійший Синод скасував свої попередні рішення і дозволив духовенству працювати на посадах членів правлінь і рад кредитних товариств [23]. Щоправда в 1911 році заборонив йому брати участь у роботі споживчих кооперативів [25]. У тому ж 1911 році вища церковна інстанція видала постанову про можливість зберігання коштів релігійних громад у кредитних кооперативах [26], а в 1914-му визнала доцільність участі священнослужителів у роботі селянських кооперативних товариств [27, 327].

Зрештою, пересічні священники не дуже переймалися позицією Святійшого Синоду і у тій чи іншій формі включалися в кооперативну роботу. Практична діяльність священників у сфері кооперативного руху набувала різних форм. Усі найважливіші події в житті кооперативу: його ініціювання й створення, проведення загальних зборів, відкриття власного приміщення, тощо – як правило, супроводжувалися організованими молитвами, у ході яких пастир доносив до пастви ідеї кооперації в релігійній інтерпретації. Наприклад, у липні 1908 року під час відкриття Дар-Олександрівського кредитного товариства на Херсонщині приходський священник Федір Іванович Іваницький звернувся до селян із досить великою промовою, у якій, зокрема, зазначав: «... нехай благословить вас Господь Бог на ... нове добре діло, нехай дасть розум вам обрати із вашого середовища людей чесних і достойних, котрі були б ревниві до служби, дбали про користь громади, доступні всім і кожному. Благословення Господнє на вас ...» [28, 42]. Під час відкриття бібліотеки Кордишівського споживчого товариства Брацлавського повіту на Поділлі місцевий «батюшка» відслужив молебен за здоров'я членів кооперативу, «щоб Бог послав їм мир, спокій, братерську любов та згоду до спільної праці» [29, 11]. Важко переоцінити подібні пастерські благословення до кооперативної роботи, адже слова священника для землеробів набували найвищої санкції до тих чи інших дій і вчинків.

Дієвою була роль духовенства і в процесах безпосередньої організації кооперативів та керівництва ними. Наприклад, у 1911 році у Смілі Київської губернії розпочало роботу ощадно-позичкове товариство, одним з головних організаторів якого був, за свідченням преси, «пан-отець Томкевич» [30]. У Кустовецькому ощадно-позичковому товаристві Вінницького повіту, за даними інспекції дрібного кредиту, «Головним працівником ... є місцевий священник», який відіграє настільки вагому роль, що у зв'язку з переїздом його в іншу місцевість «товариство багато втратить» [31, 55].

Помітною рисою практичної кооперативної роботи священників було використання в процесі її здійснення свого службового становища, релігійних почуттів населення і вод-

ночас намагання за допомогою кооперації вирішувати завдання, передбачені обов'язками сільських пастирів. Ось, зокрема, як це відбувалося в селі Радівці Літинського повіту на Поділлі, де через брак коштів не могло розпочати свої операції споживче товариство. «... на наше щастя, – писав один із місцевих жителів, – приїхав новий, молодий батюшка ... І ... почав вмовляти людей і в церкві, і де тільки було можна, щоб несли паї на крамницю» і «Люде ... відгукнулися на шире батюшчине слово ...» [32, 26]. Отже, основне місце роботи «молодого батюшки» служило засобом вирішення кооперативних справ. Не дивно, що «люде відгукнулися на шире батюшчине слово».

Голова Знамівського кредитного товариства Новомосковського повіту на Катеринославщині «пан-отець» Олександр Преображенський за допомогою очолюваного ним кооперативу вживав заходів із боротьби з пияцтвом. За його пропозицією, у січні 1914 року загальні збори товариства виступили з ініціативою: «монополю, трахтирь и всі пивні в селі закрити і ... щоб ніхто з селян не торгував цими отрутами». Сільська громада села підтримала цю ідею і вона була втілена в життя [33].

Часом з ініціативи священників матеріальні ресурси церкви використовувалися на кооперативні справи. У березні 1911 року у містечку Мрині Ніжинського повіту трудами отця Г. Гонарського на церковні кошти і на церковній землі була відкрита лавка споживчого товариства. При «великому зібранні жителів» священник Гонарський виголосив промову про значення кооперації для мешканців Мрина та навколишніх сіл [34, 277].

Чимало священників стали добре знаними, авторитетними серед широких кіл громадськості кооператорами, досвідченими господарниками. Зокрема, отець Лінчевський – засновник споживчого товариства в селі Мусіївці Сквирського повіту – був відомою в окрузі людиною, саме як кооперативний діяч. Майже щодня до нього з різних місць приїздили селяни за порадами в кооперативній роботі [35, 15]. Подібний «батюшка-кооператор» працював і в Могилівському повіті на Поділлі, надаючи постійну інструкторську допомогу групі сільських кооперативів у районі містечок Копайгород та Лучинці [36, 22]. Навчання з оформлення бухгалтерської звітності для споживчих товариств у ряді сіл Бердичівського повіту проводилося, за словами преси, «під керівництвом місцевого псаломщика Г. Шиманського» [37, 10]. Кооперативний рух у Київському повіті розвивався під впливом голови Лубянського споживчого товариства отця Тихона Добрянського [38, 12]. Останній був добре відомим практиком кооперативної справи, одним із організаторів всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації, і, що не менш важливо, активним пропагандистом, який активно виступав на сторінках тодішньої преси з актуальними питаннями кооперативного життя.

Висновки. Участь священнослужителів у вирішенні соціально-економічних проблем народу – широкий рух духовенства за втілення релігійних цінностей у практику господарювання, прогресивних засобів діяльності в ринковому середовищі, просування технологічних досягнень у селянське землеробство, зростання добробуту людей. Питання доцільності та форм впливу православних пастирів на оновлення соціально-економічного життя були предметом інтенсивного обговорення, при цьому вони розглядалися як цілком органічні до релігійного світогляду, як сфера його безпосередньої реалізації. Духовенство виявило не лише готовність до відвертого діалогу щодо економічних проблем суспільного життя, а й високу здатність до практичної організаційно-господарської роботи на користь українського селянства. Остання здійснювалася не без протидії з боку вищої церковної ієрархії, однак охоплювала помітну частину православних священників. Серед різних професійних груп інтелігенції духовенство виглядало як один із чисельних і найдієвіших загонів культурної еліти, що взяла на себе місію оздоровлення економічного життя селянства.

У зв'язку із зазначеним слід висловити сподівання, що і в сучасних умовах вже нинішні пастирі не стануть ухилятися від зловбодених проблем мешканців сіл. А вони не лише в питаннях церковно-службової діяльності, суто релігійного життя сільських жителів. Ключовою проблемою села є економічний занепад та супутні йому зловживання місцевих і центральних властей, відсутність чесності в економічному житті, спекуляція, руйнація виробничих об'єктів, що вочевидь входить у протиріччя з християнськими чеснотами працелюбства, взаємодопомоги, жертвовності в матеріальному житті, стриманого ставлення до накопичення матеріальних благ, чесності та засудження лихварства і ледарства. На подолання проблем села мають бути спрямовані усі громадські ресурси, і не в останню

чергу священики та релігійні громади, які послідовно стоять на позиціях християнської моралі. Це особливо актуально в умовах знищення адміністративної, освітньо-культурної та медичної інфраструктури, без якої сільські населені пункти позбавляються перспектив не лише свого розвитку, а й просто подальшого існування. Церква та її прихожани можуть стати останнім оплотом розкладу таких сіл. Однак, за любых обставин церковна громада має усвідомити необхідність свого консолідованого виступу на підтримку економічного життя свого села. Увесь ідеологічний та організаційний ресурс місцевих священиків та їх пастви має бути спрямований на подолання господарської розрухи, вироблення оптимальних форм економічного життя на селі відповідний до християнських поглядів на трудову діяльність людей. Зрештою, це не лише захистить економічні інтереси сільських мешканців, збереже село від руйнації, а й посприє оздоровленню самої церкви: припиненню довголітніх битв за церковні споруди, надмірних пожертв священнослужителям за послуги, поставить релігійні цінності на службу економічного порятунку, а не ганебних перерозподілів церковного майна і здирництва окремих «святих отців». Християнські заповіді цілком заслуговують і потребують реалізації в соціально-економічному житті села, а провідником їх покликані бути сучасні сільські пастирі.

Список використаної літератури

1. Формы элементарного коллективизма и христианская культура // Сельский священник. – 1908. – март. – С.2-16.
2. Из светской и духовной печати // Сельский священник. – 1907. – апрель, май, июнь. – С.118-140.
3. Религиозное мещанство и верующая личность (К вопросу о «христианской общественности») // Сельский священник. – 1907. – апрель, май, июнь. – С.70-85.
4. Степаненко Г.В. З історії православних духовних семінарій півдня України (XIX – початок XX ст.) / Г.В.Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 2002. – Випуск V. – С.159-168.
5. Преподавание кооперации в духовных учебных заведениях Подольской губ. // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - №18. – С.53-54.
6. Отчет о Богословских и сельскохозяйственных курсах для учителей церковных школ Черниговской епархии, бывших в хут. Николаевском Новг.-Северского узда при Василиевском (2-м Черниговском) Епархиальном женском училище в июне-июле 1914 года // Вера и жизнь. – 1915. - №11-12. – С.127-170.
7. Єлесін П.В. Сільське духовенство як середовище формування української інтелігенції (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П.В.Єлесін; Черк. нац. ун-т. – Черкаси: Ант, 2016. – 21 с.
8. Алферов Ф. Что такое операции мелкого кредита и где место священнослужителю в этих учреждениях (Голос священника) / Ф.Алферов // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. - №6. – С.125-128.
9. Болтинский Н. Нужно ли обмирщаться? / Н.Болтинский // Сплотчина. – 1914. - №3. – С.37.
10. Скромные отклики на современные запросы // Сельский священник. – 1908. – январь, февраль. – С.9-16.
11. Конюков И. Сплотчина и христианская религия / И.Конюков // Сплотчина. – 1913. - №4. – С.70-71.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.327. - №74. – 22 арк. + 22 арк. + 22 арк.
13. Девеки В.Е. Мир во зле лежит, а держится добром: Доклад общему собранию Нефорощанского кр. т-ва 1910 г. председателя правления В.Е.Девеки / В.Е.Девеки // Сплотчина. – 1910.-№6. – С.97-99.
14. Соколовский В. Кооперативы и духовенство / В.Соколовский // Кооперативный листок. – 1910. - №1. – С.6-9.
15. Ковальчук М. Корреспонденция (с. Пасынки Ямпольского уезда, 18 октября 1910 г.) / М.Ковальчук // Кооперативный листок. – 1910. - №22. – С.39-41.
16. Дописи // Маяк. – 1913. - №13. – С.12-13.
17. По ложному пути // Южно-русский потребитель. – 1915. - №8. – С.20.
18. Адрій–Ко. Кооперация й сектанти / Адрій–Ко // Наша кооперация. – 1914. - №12. – С.14-15.
19. Козленко И. Впечатления инструктора / И.Козленко // Наше дело. – 1911. - №13. – С.8-10.
20. Обзор печати // Наше дело. – 1912. - №3. – С.8-10.
21. Первый съезд представителей потребительных обществ Подольской губернии в г. Жмеринке 17-18 августа 1909 года. – Каменец-Подольск: Типография Кенигсберга и Фитермана, 1909. – 63 с.
22. Село Тарасовка. 1911 г. марта 2-го дня. Протокол Совещания инструкторов и деятелей по потребительской кооперации в Подольской губ. // Наше дело. – 1911. - №6. – С.12.
23. Духовенство и кооперация // Союз потребителей. – 1909. - №8. – С.190.
24. Прокопович С. Кооперативное движение в России. Его теория и практика / С.Прокопович. – М.: Издание М. и С. Сабашниковых, 1913. – 456 с.
25. Духовенство и о-ва потребителей // Селянин. – 1911. - №21. – С.653.
26. Запитання та відповіді // Рілля. -1912. – №23. – С.605.

27. Хроніка // Рілля. – 1914. – №11. – С.326-327.
28. Из жизни товариществ // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1908. - №2. – С.40-43.
29. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. - №7. – С.10-11.
30. Смілянець А. м.Сміла, Черкаського повіту (на Київщині) / А.Смілянець // Наше дело. – 1911. - №8. – С.13.
31. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-62. – Оп.1. – Спр.92. – 71 арк.
32. По Україні // Рілля. – 1911. - №1. – С.25-27.
33. Сусід К-са. Знамівське кредитове т-во Новомосковського повіту на Катеринославщині. Боротьба з «страшним ворогом» / Сусід К-са // Наша кооперація. – 1914. - №3. – С.22.
34. Чекан Т. М. Мрин, Нежинского еузда / Т.Чекан // Селянин. – 1911. - №9. – С.277-278.
35. Дописи // Слово. – 1908. - №4. – С.15-16.
36. Слободенко В. Могилівський повіт (на Поділлю) / В.Слободенко // Наша кооперація. – 1914. - №5. – С.22.
37. Село Овечачье, Бердич. уезд // Наше дело. – 1911. - №15. – С.10-11.
38. Хроника местная // Наше дело. – 1910. - №3. – С.11-12.

References

1. (1908) Forms of elementary collectivism and Christian culture. *Sel'skyi svyashchennyk (Rural Priest)*, March, 2-16. (in Russ.)
2. (1907) From secular and religious press. *Sel'skyi svyashchennyk (Rural Priest)*, April, May, June, 118-140. (in Russ.)
3. (1907) Middle religious class and believer. *Sel'skyi svyashchennyk (Rural Priest)*, April, May, June, 70-85. (in Russ.)
4. Stepanenko H.V. (2002) From history of Orthodox seminaries in Southern Ukraine (19th – early 20th centuries). *Problemy istoriyi Ukrainy 19 – pochatku 20 st. (Problems of History of Ukraine in the 19th – early 20th Centuries)*, V, 159-168. (in Ukr.)
5. (1914) Teaching cooperation at religious educational institutions in the Podolia Governorate. *Ekonomycheskaya zhyn' Podolyu (Economic Life of Podolia)*, 18, 53-54. (in Russ.)
6. (1915) Report on theological and agricultural courses for teachers of church schools in the diocese of Chernihiv, found in Nikolaevskoe khutor of Novgorod-Siversky uезд, affiliated with Vasilievsky (2nd Chernihiv) Diocesan Women's School in June-July 1914. *Vera y zhyn' (Faith and Life)*, 11-12, 127-170. (in Russ.)
7. Yelesin P.V. (2016) *Rural clergy as environment for formation of Ukrainian intelligentsia (late 19th – early 20th centuries): extended abstract of dissertation of Candidate of Historical Sciences*. Cherkasy. (in Ukr.)
8. Alferov F. (1908) Definition of small credit transactions and place of priest in these institutions. *Khronyka uchrezhdeny melkoho kredyta (Chronicle of Small Credit Institutions)*, 6, 125-128. (in Russ.)
9. Boltynskyy N. (1914) Should one defile oneself? *Splotchina (Cooperation)*, 3, 37. (in Russ.)
10. (1908) Modest responses to modern demands. *Sel'skyi svyashchennyk (Rural Priest)*, January, February, 9-16. (in Russ.)
11. Konyukov Y. (1913) Cooperation and Christianity. *Splotchina (Cooperation)*, 4, 70-71. (in Russ.)
12. *Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine*, Stock 327, №74. (in Ukr.)
13. Devely V.E. (1910) World lies in evil, and is kept by good. *Splotchina (Cooperation)*, 6, 97-99. (in Russ.)
14. Sokolovskyy V. (1910) Cooperatives and clergy. *Kooperatyvnyy lystok (Cooperative Leaflet)*, 1, 6-9. (in Russ.)
15. Koval'chuk M (1910) Correspondence. *Kooperatyvnyy lystok (Cooperative Leaflet)*, 22, 39-41. (in Russ.)
16. (1913) Adscripts. *Mayak (Lighthouse)*, 13, 12-13. (in Ukr.)
17. (1915) On the wrong track. *Yuzhno-russkyy potrebytel' (South Russian Consumer)*, 8, 20. (in Russ.)
18. Adriy-Ko. (1914) Cooperation and sectarians. *Nasha kooperatsiya (Our Cooperation)*, 12, 14-15. (in Ukr.)
19. Kozlenko Y. (1911) Instructor's impressions. *Nashe delo (Our Work)*, 13, 8-10. (in Russ.)
20. (1912) Press review. *Nashe delo (Our Work)*, 3, 8-10. (in Russ.)
21. (1909) *First congress of representatives of consumer societies of the Podolia Governorate in Zhmerynka city on the 17th-18th of August, 1909*. Kamianets-Podilsk: Koenigsberg and Fiterman Printing House. (in Russ.)
22. (1911) Tarasovka village. The 2nd of March, 1911. Minutes of meeting of instructors and figures on consumer cooperation in the Podolia Governorate. *Nashe delo (Our Work)*, 6, 12. (in Russ.)
23. (1909) Clergy and cooperation. *Soyuz potrebyteley (Consumers Union)*, 8, 190. (in Russ.)
24. Prokopovych S.. (1913) *Cooperative movement in Russia. Its theory and practice*. Moscow: M. and S. Sabashnikov Printing House. (in Russ.)
25. (1911) Clergy and consumer societies. *Selyanyn (Rustic)*, 21, 653. (in Russ.)
26. (1912) Questions and answers. *Rillya (Arable Land)*, 23, 605. (in Ukr.)
27. (1914) Chronicle. *Rillya (Arable Land)*, II, 326-327. (in Ukr.)
28. (1908) From life of societies. *Khronyka uchrezhdeny melkoho kredyta (Chronicle of small credit institutions)*, 2, 40-43. (in Russ.)
29. (1911) Letters from countryside. *Svitova zirnytsya (Morning Star)*, 7, 10-11. (in Ukr.)
30. Smilyanets' A. (1911) Smila city of Cherkasy county (Kyiv region). *Nashe delo (Our Work)*, 8, 13. (in Ukr.)
31. *State archives of Vinnytsya region*, Stock D-62, List 1, Case 92. (in Russ.)
32. (1911) Across Ukraine. *Rillya (Arable Land)*, 1, 25-27. (in Ukr.)
33. Susid K-sa. (1914) Znamivske credit society in Novomoskovsk povit in the Katerinoslav Governorate. Fighting «terrible enemy». *Nasha kooperatsiya (Our Cooperation)*, 3, 22. (in Ukr.)

34. Chekan T. (1911) M. Mryn, Nizhyn county. *Selyanyn (Rustic)*, 9, 277-278. (in Russ.)
 35. (1908) Adscripts. *Slovo (Word)*, 4, 15-16. (in Ukr.)
 36. Slobodenko V. (1914) Mogyliv county (Podolia). *Nasha kooperatsiya (Our Cooperation)*, 5, 22. (in Ukr.)
 37. (1911) Ovechache village, Berdychiv county. *Nashe delo (Our Work)*, 15, 10-11. (in Russ.)
 38. (1910) Local chronicle. *Nashe delo (Our Work)*, 3, 11-12. (in Russ.)

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

e-mail: fareniy_igor@mail.ru

RURAL PRIESTS IN EARLY 20TH CENTURY: EXPERIENCE OF SOLVING ECONOMIC PROBLEMS OF FLOCK FOR CURRENT CONDITIONS

Abstract. Introduction. Among the topics that have become the subject of scientific studies of the modern historiography is participation of the priesthood in solving social problems, including economic ones. The paper submitted proposes proceeding on this topic. The need for further study is caused by the opportunity to deepen the knowledge about participation of the clergy in social life. **The goal of the paper** is to broaden scientific understanding about background and essence of activity of rural clergy in Ukrainian governorates of the Russian Empire in the field of economic modernization of peasantry and to show real potential of religious ideology and priests in social and economic problem solving.

Results. Participation of priests in solving economic problems of their flock was caused by general European trends of religious development. In the 19th – early 20th centuries the clergy had an intention to build a social order that would meet Christian standards of social relations. In the Russian Empire such approach was followed by some Orthodox priests, leading to their try to build a socio-economic system that would meet the teachings of Christ.

Economic people-oriented activity of rural clergy involved activities on agricultural update and cooperation promotion. During public worship, study at parochial schools and in daily communication the priesthood taught rural people the latest agricultural achievements, distributed relevant literature, helped with creation and operation of cooperative associations. Among intelligentsia Orthodox clergy was one of the most active organizers and leaders of cooperative movement. There were experienced, competent and well known cooperators among them.

Originality. The paper broadens understanding about background and essence of activity of rural clergy in Ukrainian governorates of the Russian Empire in the field of economic modernization of peasantry and shows real potential of religious ideology in this field.

Conclusions. Participation of the priesthood in socio-economic problem solving was a broad social movement of the clergy to implement religious values into real life. The clergy showed a high capacity for practical organizational and economic work in favour of Ukrainian peasantry. Experience of the early 20th century teaches that in the current context social potential of priests should be aimed at normalization of economic life in the countryside.

Key words: clergy, Orthodox, farmers, the economy, cooperation.

Одержано редакцією 3.11.2016
 Прийнято до публікації 23.12.2016

